Türkiye Türkçesi

AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ

25-30 Mart 2008 Şanlıurfa

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN AĞIZ ATLASI İÇİN BİR ÖN ÇALIŞMA: "ALA" SIFATI İLE YAPILAN BİRLEŞİK KELİMELER

Faruk YILDIRIM*

Bu çalışmada, Anadolu ağızlarında isim, sıfat ve zarf görevinde kullanılan çok sayıda birleşik kelimede karşımıza çıkan *ala* kelimesinin durumu, *Derleme Sözlüğü*'ndeki veriler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada, *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan bazı örneklerin coğrafi dağılımı haritalarla gösterilmiş, bu haritalar Anadolu ağızlarının sınıflandırılması bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel amacı, hâlâ proje hâlinde bulunan "Türkiye Türkçesinin Ağız Atlası"na veri ve katkı sağlamaktır.

Standart Türkiye Türkçesinde "*sf.* 1. Karışık renkli, çok renkli, alaca. 2. *is.* Alabalık. 3. *hlk.* Açık kestane renginde olan, ela (göz) 4. *is. hlk* Kekliğin boynundaki siyah halka." (TDK, 2005: 63) anlamlarıyla karşımıza çıkan *ala* kelimesi, daha çok renk kavramıyla ilgilidir. Kelimenin temel anlamı da, *Türkçe Sözlük*'te ilk sırada verilen "karışık renkli, çok renkli, alaca" olmalıdır. *Ala* sözünün tarihî metinlerde ortaya çıkan ilk anlamının "karışık renkli" olması, bu anlamın çağdaş Türk yazı dillerindeki yaygınlığı[1] ve Standart Türkiye Türkçesinde *ala* ile yapılmış *alabacak, alabalık, alabaş, alaçam, alakarga, dağalası* vb. birleşik kelimelerde renk kavramının baskınlığı, temel anlamın "karışık renkli, çok renkli, alaca" olduğunun kanıtlarıdır.

Türkçenin en eski devirlerinden beri kullanılagelmekte olan kelimeye ilk olarak *Irk Bitig*'de rastlıyoruz: "*Āla atlıg yol tengri men.*" (Tekin, 2004: 18). *Divanü Lugati't-Türk*'te *ala* kelimesinin birkaç anlamı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Arapça karşılığı Kâşgarlı Mahmud tarafından "*el-abraş mine'l-insān*" şeklinde verilen kelimedir. Clauson'a göre (1972: 126) bu ibare "*cüzamlı adam*" anlamındadır. Besim Atalay ise çeviriyi "*ala tenli kişi*" olarak verir (Atalay, 1945: I-81). Kâşgarlı Mahmud, aynı yerde *ala at* tamlamasını verir ve "*el-arḳaṭ mine'l- ḫayl*" şeklinde anlamlandırır. Besim Atalay'ın "*kır at*" şeklinde çevirdiği bu ibare (Atalay, 1945: I-81), Clauson'a göre (1972: 126) "*benekli at/alacalı at*" anlamındadır. Aslında her ikisi de doğrudur çünkü Türkçede kır kelimesi "Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk" (TDK, 2005: 1156) anlamına gelir ve bütün kır

---

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, ADANA

1 Ana Türk. ***āla** alacalı, karışık renkli: Eski Türk. *ala* (Eski Uygurca.); Karah. *ala* (MK); Tür. *ala*; Gag. *ala-ca*; Az. *ala*; Turkm. *āla*; Sal. *ala*; Hal. *hala-bula*; Özb. *ɔla*; Uyg. *ala*; Krm. *ala*; Tat. *ala*; Başk. *ala*; Kırg. *ala*; Kaz. *ala*; K-Balk. *ala*; KKalp. *ala*; Kum. *ala*; Nog. *ala*; SUyg. *ala*; Hak. *ala*; Şor. *ala*; Oyr. *ala*; Tuv. *ala*; Çuv. *ola*; Yak. *ala*. (Tenişev, 1997: 607; Starostin ve diğerleri, 2003: 291)

atlarda siyah ve beyaz kıllar bir arada bulunur. Ancak Arapçada benekli, lekeli anlamına gelen kelime, Türkçeye *kır* olarak değil *ala/alaca* şeklinde aktarılmalıdır. Zaten *Divanü Lugati't-Türk*'te *ḳır at* "*El-feresü'l-semend*" tamlaması da vardır (Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk, Tıpkıbasım, 1990:82a; Atalay, 1945: I-324). Eserdeki "*beg ḫanḳa ala boldı*" örneğini, Atalay "bey, hanın sözünü dinlemedi, karşı koydu ve düşmanlarına uydu" şeklinde çevirmiştir (Atalay, 1945: I-82). *Divanü Lugati't-Türk*'te *ala* kelimesi bir başka yerde teninde alalık bulunan kişi anlamıyla yer alır ve *kişi alası içtin yılḳı alası taştın* savıyla örneklenir (Atalay, 1945: I-91). Buradaki *kişi alası* sözü "*ḳarġa ḳarısın kim bilir kişi alasın kim tapar*" savındakiyle benzer anlamdadır ve sav Besim Atalay tarafından "karganın yaşlısını kim bilir? İnsanın içindekileri kim anlar, kim sezer?" şeklinde çevrilmiştir (Atalay, 1945: I-425). Bu durumda *ala*nın insanın iç dünyası, düşünceleri, belki de hainliği gibi bir anlamından söz etmek gerekir. Kâşgarlı Mahmud, bir de *ala* edatından söz eder, anlamını "ivme, acele etme" şeklinde verdikten sonra, *ala ala* "yavaş yavaş" ikilemesini verip *ala* yerine *alagil* de dendiğini kaydeder.

Aynı devir eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de de "*köngül til ala boldu kimke büteyi*" (Arat, 1979: 648/6579) mısraında *ala bol-* fiiline rastlıyoruz. Reşid Rahmeti Arat, mısraın dil içi çevirisini "şimdi gönül ve dil alaca oldu; kime itimat edeyim" şeklinde yapmıştır (Arat, 1988: 472). Bu mısrada geçen *ala bol-* fiilindeki *ala* da "kişi alası" sözündeki *ala* ile karşılaştırılabilir.

XII.-XIII. yüzyıllardan kalma *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde *ala* kelimesi, "cüzam, cüzamlı," *alalıḳ* kelimesi ise "cüzam hastası, cüzamlı" anlamıyla geçer (Borovkov, 2002: 47). Harezm Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferādīs*'te (Ata, 1998:13) ve *Mukaddimetü'l Edeb*'de (Yüce, 1988: 85) yalnızca "karışık renk" anlamıyla kullanılan *ala*, aynı devir eserlerinden *Kısasü'l Enbiya*'da "karışık renkli" anlamının yanı sıra, "cüzam hastalığı" anlamıyla da geçer (Ata, 1997: II/19). Aynı devir eserlerinde *ala bol-* fiiline de rastlanır (Ata, 1997: II/19; Yüce, 1988: 85). Kısasü'l Enbiya'da *alalıḳ* kelimesi hem "cüzam" hem de "uyuşmazlık, muhalefet" anlamlarıyla kullanılmıştır (Ata, 1997: II/19). Bu anlamı da "kişi alası"ndaki anlamla karşılaştırmak gerekir.

Ala kelimesi, Eski Anadolu Türkçesinde, "karışık renk, karışık renkli" anlamıyla kullanılmaya devam ederken, kelimenin daha önce kazanmış olduğu cüzam, cüzamlı anlamında *ala tenlü* tamlaması kullanılmaya başlamıştır: *"Kelbî eyitti: Kaçan İsa, anadan gözsüz dogmuşu ve ala tenlüyü onardı ve ölüyü diri kıldı."* [Enb. XIV. 829] (TDK, 1988: 88). XVII. yüzyılda *ala* "cüzam," *ala tenlik* "cüzamlı" anlamıyla kullanılmaya devam etmiştir (Meninski, 2000: I-372). XIV. yüzyılda *ala*nın göz rengini göstermek üzere de kullanıldığı görülüyor: *şol ala gözden ey gönül sakın üş sana direm /uyhuda sanma sen anı uyhusu yoktur al eder* [Nesimi, XIV. 32-1] TDK, 1988: 88). Ala kelimesi Osmanlı Türkçesi içinde XVII- XIX. yüzyıllarda da "elâ" anlamıyla kullanılmıştır. Kelime bu anlamıyla

yerini daha sonra *elâ*ya bırakmıştır, ancak bugün ağızlarda *ala* şekli de yaygındır.

Eski Anadolu Türkçesi içinde ortaya çıkan *alaca* kelimesi "karışık renkli" anlamındadır. Bu kelimeye XIV. yüzyıldan itibaren rastlıyoruz (Dede Korkud). Söz konusu dönemde, *ala tavşancıl, ala inek, ala doğan, ala köpek, ala sığırcık,ala karga, ala kuyruk, ala sığırcık* (TDK, 1988: 80-88; Meninski, 2000: I-372) gibi *ala* ile yapılmış sıfat tamlamalarının yanında *alaca karga, alaca serçe, alaca sığırcık* gibi *alaca* ile yapılmış olanlar da vardır (TDK, 1988: 80-88). *Alaca* kelimesi XV. yüzyıldan itibaren "çubuklu kumaş" anlamı da kazanmıştır. (TDK, 1988: 80-88; Meninski, 2000: I-372). *Alaca*dan türediği anlaşılan *alacalık* kelimesi ise "hilekârlık, iki yüzlülük" anlamlarındadır (TDK, 1988: 80-88). Bu anlam, *kişi alası içtin yılkı alası taştın* savındaki anlamla karşılaştırılabilir.

XVIII. yüzyılda *ala* kelimesinin "yarı, yarım" anlamını kazandığı görülüyor. Burhân-ı Kâtı'da (1797) *hift* kelimesinin karşılığı şöyledir: "Yaş nesnenin beribenzer kurumuşuna denir ki ala kuru tâbir olunur" [Bürh. XVIII – XIX. 626] (TDK, 1988: 86).

Kitâb-ı Dede Korkud'da geçen *alan sabah* ve *alar sabah* tamalamaları da konumuzla ilgilidir. Muharrem Ergin, *alan sabah*ı "ala, alaca, sabahın ilk aydınlığı, alaca karanlık"; *alar* kelimesini de "ala, aydınlık, ilk aydınlık, sabah aydınlığı" şeklinde anlamlandırılmıştır (Ergin, 1991:11). Tietze (2002:142), *alan sabah* ve *alar sabah* tamlamalarını *alassabāh* maddesinde ele almış ve bu yapının Ar. 'ala 'üzere' ve ṣabāḥ 'sabah' şeklinde oluştuğunu, kelimenin başının halk dilinde ala 'karışık, henüz tam olmayan' sıfatı zannedilerek 'erken, çok erken' manasını aldığını ileri sürmüştür. Aynı görüşü *alaşafakta* maddesinde de tekrar etmiştir (Tietze (2002: 143). Bu görüşe tekrar döneceğiz.

Derleme Sözlüğü

Türk Dil Kurumunun 1962-1979 yılları arasında 11 cilt olarak yayımladığı ve 1982'deki ek ciltle tamamlanan *Derleme Sözlüğü*, neredeyse yarım milyon fişten oluşan bir malzemeye dayanır. Bu sözlükteki madde sayısı 118.000'e yakındır. Tabii ki maddelerin bir kısmı başka maddelere atıf niteliğindedir. Bu çalışmadaki haritalar ve değerlendirmeler, *Derleme Sözlüğü*'ndeki verilere (ek cilt hariç) dayanılarak yapılmıştır. Bu nedenle, verilerin illere göre dağılımını gösteren bir listeye yer veriyoruz.

Adana	4446	İzmir	3962
Adıyaman	4801	Kars	4462
Afyon	3710	Kastamonu	4112
Ağrı	402	Kayseri	4502

Amasya	4695	Kırklareli	1653
Ankara	5830	Kırşehir	2242
Antalya	3729	Kocaeli	1927
Artvin	3518	Konya	8389
Aydın	3252	Kütahya	2978
Balıkesir	3401	Malatya	2798
Bilecik	881	Manisa	2872
Bingöl	34	Maraş	4065
Bitlis	1173	Mardin	161
Bolu	4764	Muğla	5279
Burdur	4855	Muş	202
Bursa	2715	Nevşehir	1416
Çanakkale	2933	Niğde	9153
Çankırı	2858	Ordu	4330
Çorum	4471	Rize	2396
Denizli	7490	Sakarya	767
Diyarbakır	776	Samsun	4659
Edirne	1413	Sıvas	7462
Elazığ	1341	Siirt	43
Erzincan	2732	Sinop	1856
Erzurum	1883	Tekirdağ	1096
Eskişehir	4196	Tokat	4097
Gaziantep	3989	Trabzon	3258
Giresun	3212	Tunceli	566
Gümüşhane	3549	Urfa	1182
Hakkâri	55	Uşak	379
Hatay	2998	Van	1480
Isparta	7748	Yozgat	2518
İçel	6437	Zonguldak	2245
İstanbul	3091		

Bu liste hazırlanırken, yalnızca *Derleme Sözlüğü*'ndeki maddelerin açıklama

kısmında yer alan il adlarının sayımı yapılmış; sözlüğün yayımlanmasından sonra il olan yerler, daha önce bağlı oldukları illerle beraber değerlendirilmiş; madde içinde, bir ilin kaç ilçe ve köyünden veri alındığı dikkate alınmamıştır. Ancak aşağıda yer alan bazı haritalardaki işaretlemeler ilçelere göre yapılmıştır. Listede görüldüğü üzere, *Derleme Sözlüğü*'nde en çok Niğde (Aksaray ile birlikte), Konya (Karaman ile birlikte), Denizli, Sivas, Isparta, İçel (Mersin), Ankara ve Muğla'dan veri alınmıştır. En az veri alınan iller ise, Bingöl, Siirt (Şırnak ve Batman ile birlikte), Adıyaman, Hakkâri, Mardin, Muş, Uşak ve Ağrı'dır.

Derleme Sözlüğü'nde "ala"

Derleme Sözlüğü'nde, konumuzla ilgili olmayan âla "çit", ve alâ "belki" kelimeleri dışında, 9 ayrı ala maddesi vardır. Sözlükte bunlar ala (I), ala (II)... ala (IX) şeklinde sıralanmıştır. Bu maddelerde 25 anlam verilmiştir. Şimdi bunları görelim:

Ala (I)

1. Siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı.
2. Kahverengi ile kırmızı arası bir renk.
3. Açık kahverengi, ela (göz hakkında).
4. Kekliğin boynundaki siyah halka.
5. Çok renkli, karışık renkli.
6. Beyaz rengi çok olan şey, kirli bez.
7. Açık al, doru ile al arası bir at donu.

Ala (II)

1. Olgunlaşmamış, ham kavun, karpuz, meyve.
2. [-> alaca (I) -1]
3. Yarı, yarım: Ala çiğ. Ala sulu.
4. Sulanan tarlada kuru kalan yer.
5. Tarlada sabanın atladığı yer, sürülmemiş toprak.
6. Siyah, beyaz lekeli bir çeşit deri hastalığı.

Ala (III)

1. Sergi eşyası olarak kullanılan bir çeşit pamuklu dokuma.
2. Yerlilerin el tezgâhlarında dokudukları renkli pamuklu bez.
3. Kareli bezden yapılmış ekmek bohçası.
4. Önlük, kırmızı peştamal
5. Siyah, beyaz iplikten dokunan ve çobanlar tarafından kullanılan üstlük.
6. Keklik avında kullanılan, çeşitli renklerle boyanmış bez tuzak.

Ala (IV)

1. Şaşma, hayret bildirir ünlem.

**Ala (V)*

1. Hala.

**Ala (VI)*

1. Küçük heykel yapılabilen bir çeşit beyaz toz.

Ala (VII)

1. [-> alabacak (II)]

Ala (VIII)

1. Avcıların, av hayvanlarını yuvalarından çıkarmak veya çevrelerine toplamak için kullandıkları müzik aleti.

**Ala (IX)*

1. Emekli.

Yukarıda kelimenin tarihine ilişkin olarak verdiğimiz bilgiler ve kelimenin semantik gelişmesini dikkate alarak, burada karşımıza çıkan anlamlarla ilgili şunları söyleyebiliriz: *Ala (V)*'in konumuzla ilgisi yoktur. Kelime *hala* kelimesindeki h-ön sesinin düşmesiyle ala olmuştur. VI ve IX numaralı maddeler ya başka bir ala kelimesiyle ilgilidir veya mecaz yoluyla çok yeni oluşmuştur. Ala (I)'de verilen anlamlar renkle ilgilidir ve bunların çoğu kelimenin ilk ortaya çıkan anlamına dayanır. *Ala (III)*'teki anlamlar ise, değişik renklerdeki dokuma ürünleriyle ilgilidir ki, bu tür dokumalara daha XV. yüzyılda *alaca* da dendiğini yukarıda ifade etmiştik.

Ala (VIII)'deki anlam, kelimenin daha ilk kullanıldığı devirlerde ortaya çıkmaya başlayan "hile" ile ilgili olmalıdır. Derleme Sözlüğü'nde bu anlam ile semantik ilgisi muhtemel olan başka veriler de bulunmaktadır. Bu veriler şunlardır:

ala ağız : Ara bozucu, boşboğaz, geveze, ikiyüzlü, dönek.

alabacak (III): Ahlâksız, ara bozucu, dönek, uğursuz adam.

alabaş (III): 1. Karısının başkalariyle ilgisine göz yuman adam. 2. [->alabacak (III)] 3. Ahmak, sersem, aptal.

alağazlık: [alağızlık] Boşboğazlık, gevezelik, ara bozuculuk.

alakeçi: Ara bozucu, boşboğaz.

**alameşlek*: Yüze gülüp, arkadan konuşan adam, ikiyüzlü.

**alañız*: Yaramaz, mızıkçı.

alasarık: Kötü, dönek adam.

**alaş*: 1. İkiyüzlü, ara bozucu.

**alaşa* (III): Kötü kadın, orospu, oynak, cilveli. 2. Çok süslü, allı pullu. 3. Herkesçe beğenilen, hoş görülen, yakışıklı kimse. 4. İkiyüzlü, ara bozucu, yaltaklık eden. 7. Yaramaz, hırçın, yaygaracı.

**alabula*: 5. İkiyüzlü, iki taraflı, şüpheli adam veya iş.

Yukarıdaki verilerden yanında (*) işareti bulunanlar, *ala* kelimesiyle ilgisi bakımından tartışmaya açık verilerdir. Yine de bir fikir vermesi açısından buraya alınmıştır. Listelenen verilerden "ala ağız" tamlamasının alındığı yerler haritada gösterilmiştir:

1. Harita: Derleme Sözlüğü'nde "Ala Ağız" Tamlamasının Dağılımı

Ala (II)'de verilenler, anlam genişlemesi yoluyla ortaya çıkan, üçüncüsü dışında hepsi yine görüntüye dayanan ve karışık renkli olmayı sezdiren anlamlardır. *Ala (II)*'de altıncı anlam olarak karşımıza çıkan "deri hastalığı," kelimenin daha önceki devirlerde kazandığı ve bugün Türkiye Türkçesinde unutulmuş bulunan "cüzam" karşılığı ile ilgili olabilir. Bu maddedeki üçüncü anlam "yarı, yarım" ise, sonraki satırlarda tartışılacaktır.

Derleme Sözlüğü'nde yukarıdaki maddeler dışında *ala, alaca* vb. kelimelerle ilgili olduğunu düşündüğümüz 300'den fazla madde girişi vardır. Bunların büyük çoğunluğu renk kavramıyla ilgilidir ve *ala (I)* ve *ala (III)*'te verilen anlamlara dayalı olarak, tarihî metinlerde örneklerini gördüğümüz türden birleşik kelimelerdir. *Derleme Sözlüğü*'nde, *ala (I)* ve *ala (II)*'deki anlamları taşıyan *ala* sıfatı ve bir isimle oluşturulmuş 23 bitki ve 51 hayvan adı tespit edilmiştir. Bu birleşik kelimeler şunlardır:

Bitki Adları

ala ayaş	Siyahlı beyazlı ve iri taneli bir çeşit üzüm.
alabacak (II)	1. Şeftali. 2. Biber.
alabaş (II)	Yaprakları lahanaya benzeyen, kökü şalgamdan daha büyük olan ve yemeği yapılan bir çeşit bitki.
ala böğrülce	[ala börülce, alaca pakla] Siyah benekli bir çeşit fasulye.
ala börülce	[-> ala böğrülce]
alaca üzüm	Erken olgunlaşan bir çeşit üzüm.
alaceher	[alacehir, alaciğir, alaciyir] Meyvesi yenmeyen, bodur ve dikenli bir ağaç.
alacehir	[-> alaceher]
alaciğir	[-> alaceher]
alaciyir	[-> alaceher]
aladiriz	Ala renkli, gevrek ve dayanıklı bir çeşit üzüm.
ala eğri	Kabuğunu, çobanların kavallarına geçirdikleri küçük bir ağaç.
alagöbek	Karaağaçlarda çıkan ve yemeği yapılan bir çeşit büyük mantar.
alagülük	Kuduz olanlara yedirilen bir böcek, zehirli buğday böceği.
alakabış	1. [-> ala gabış] 2. [-> alakabak (II) -1] alakakaç Gelincik çiçeği.
ala kakan	[-> ala kabak (I) -3]
alakavun otu	Ezildiği zaman kavun gibi kokan bir çeşit ot.
alamelek	[alamelik] Bir yanı kırmızı bir yanı sarı, iri taneli kiraz.
alaoğlak	[ala pakla] Beyaz ve kahve-renkli bir çeşit fasulye.
ala pakla	[-> alaoğlak]
ala pancar	Baharda görülen ve yemeği yapılan bir çeşit bitki.
alapata	Yaprakları marula benzer bir çeşit ot.
alatavşan	Üzümü sarı renkli ve çilli bir çeşit üzüm.

Hayvan Adları

alaabak	1. Kabak sarısı renginde, alacalı, kargaya benzer bir çeşit kuş.
alaarga	Tüyleri renkli ve süslü bir cins karga.
alababa	Akbaba.
ala bacak (I)	1. Bacakları benekli, beyaz renkli hayvan. 2. Dört ayağının bilekten yukarı kısmı beyaz at.
alabalık	Eti beyaz ve lezzetli, az kılçıklı, kırmızı ve siyah benekli sazan cinsinden tatlısu balığı.
alabarak	Palamut yiyen bir kuş.
alabaş (I)	1. Başı benekli hayvan. 2. Sürüyü idare eden erkek kıl keçisi. 3. Vücudunun yarısı beyaz, yarısı siyah olan kıl keçisi. 4. Baş tüyleri karışık renkli bir çeşit kuş. 5. At ve eşeklerde bulunan bir çeşit sinek.
alabaşlı (I)	Etrafa saldıran, azgın köpek.
alâ'bış	Bir çeşit saksağan.
alabicik	Memesi beyazlı hayvan.
alaca garga	[alaca gergen, alaca karga -2, ala garga (I) -1, alağarga -2, alakarga -1] Saksağan.
alaca gergen	[-> alaca garga]
alaca karga	1. Karakuş. 2. [-> alaca garga] 3. Çok renkli bir çeşit karga.
alaçavuş	Hüthüt, ibibik, taraklı denilen kuş.
alafalak (I)	[alafarlak] Palamut ve çokça mısır yiyen alacalı bir çeşit kuş.
ala gabak	[alağabak-1, 2; alağabış, ala kabak (I) -1, 2, 5] 1. Saksağan. 2. Siyah beyazlı güvercin büyüklüğünde bir kuş. 3. Palamut, mısır yiyen ve sesleri taklit eden bir çeşit kuş.
ala gabış	[ala kabış -1, ala kabak (I) -4, ala kaşık, alarga (II)] Alaca karga. (
ala ganat	Beyaz kanatlı yabani güvercin.
ala garga (I)	1. [->alaca garga] 2. Kargaya, saksağana benziyen bir çeşit kuş. 3. Tavuk yumurtalarını yiyen bir kuş.
alagenevür	Siyahlı beyazlı yılan.

alager	1. Kır renkli keçi.
alagırık (II)	Alacalı köpek.
alaguzu	Kirpi.
alagücük (II)	Kısa ve boz renkli yılan.
alagüdük	Bir cins köpek.
alağabaş,	Tüyü, siyahlı beyazlı ve tepeli bir kuş.
alağabak alağancık	1-3 cm. boyunda, kahverenkli, vücutta gezdiği zaman ısıran böcek.
alağarga	1. Alaca renkli bir kuş. 2. [-> alaca garga]
alağbak	Siyahlı beyazlı, güvercin büyüklüğünde bir kuş.
alağeçi	Siyahlı beyazlı kıl keçisi.
ala kabak (I)	[ala kakan, ala takaç, ala takalak, alhatak] 1. [-> ala gabak -2] 2. [->ala gabak -3] 3. Ağaçkakan kuşu. 4. [-> ala gabış] 5. [-> ala gabak -1] 6. Tahminen 8 kilo ağırlığında, alaca renkli, yuvarlak bir çeşit kabak.
ala kanat	Büyük ve boz renkli yaban güvercini.
ala karga	1. [-> alaca garga] 2. Tüyleri birkaç renkli olan ve saksağandan küçük bir kuş. 3. Çeşitli sesler çıkaran zararlı bir kuş.
ala kaz	Üstünde siyah benekler bulunan beyaz kanatlı, tavuk büyüklüğünde, uçar, eti yenir, ayakları perdeli yaban ördeği.
alakesa	İnsan sesine benzer şekilde öten bir orman kuşu.
alakese	Alaca karga.
alakise (I)	Saksağana benzer bir kuş.
alakişik	Karga büyüklüğünde renkli bir kuş, alakarga.
alakiştik	Alaca renkli kedi.
alamecek	[alamencik] Kanatlarının üstü ve boynu kırmızı renkli küçük bir kuş.
alamencik	[-> alamecek]

alamerdinli Bir çeşit güvercin.

alaöküz Başı siyahlı beyazlı, serçe büyüklüğünde bir kuş.

alapaça Ayakları beyaz renkli at.

ala palaz Gagası ve ayakları yeni kırmızılaşmaya başlamış keklik yavrusu.

alasahça [-> alasakça]

alasakça [alasahça] Saksağan.

alasaksağan 1. İspinoz. 2. Güvercin büyüklüğünde, uzun kuyruklu, eti yenmez bir çeşit kuş. 3. Siyahlı beyazlı bir çeşit kuş.

alasaksoğar Uzun kuyruklu ve beyaz kanatlı bir çeşit kuş.

ala sığırcık Beyaz renkli sığırcık.

alatavuk Dağlarda yaşıyan bir çeşit kuş.

Derleme Sözlüğü'nde ala sıfatı ve bir isimle yapılmış bitki ve hayvan adlarının illere göre dağılımı haritada gösterilmiştir:

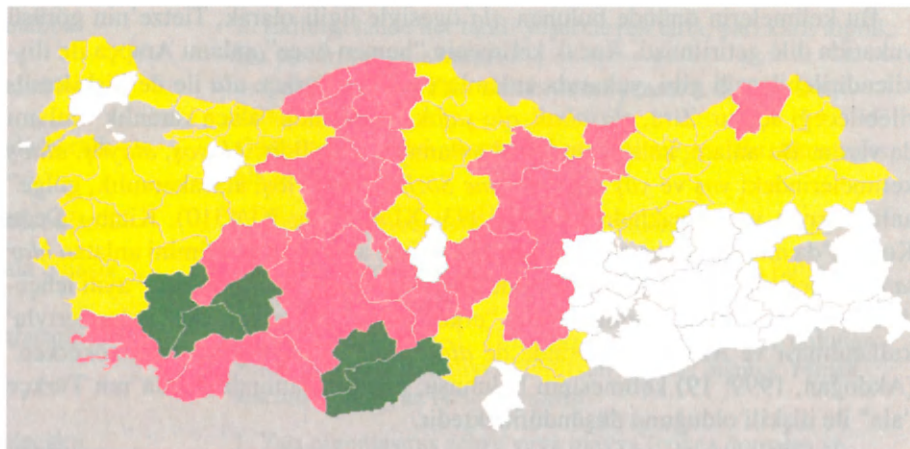

2. Harita: Derleme Sözlüğü'nde Ala ile Kurulmuş Bitki ve Hayvan Adlarının Dağılımı

Haritadaki beyaz bölgeler *Derleme Sözlüğü*'nde veri olmadığını gösterir. Sarı bölgeler 1-5, pembe bölgeler 6-10, yeşil bölgeler ise 11 ve daha çok sayıda verinin bulunduğunu gösterir. Haritada görüldüğü gibi, *Derleme Sözlüğü*'ne en çok veri, Denizli, Isparta, Burdur, Karaman ve İçel (Mersin) illerinden girmiştir. Güney-

deki Muğla-Antalya bölgesinden Kuzeydeki Zonguldak-Kastamonu bölgesine uzanan hat boyunca ve Konya'dan başlayarak Niğde-Sivas-Ordu hattında ala ile kurulmuş bitki ve hayvan adlarına yoğun olarak rastlanmaktadır. Haritaya göre, sözlükte, Malatya-Adıyaman-Şanlıurfa hattından başlayarak Güneydoğu illerinden alınmış veri olmadığı, Türkiye'nin diğer bölgelerinden ise az sayıda örneğin sözlüğe girdiği anlaşılmaktadır.

Derleme Sözlüğü'nde, ala kelimesinin zaman adlarından önce gelerek "erken, henüz o vakit değil, o vakitten hemen öncesi" anlamı kattığı sekiz kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeler şunlardır:

alabahar	İlkbaharın ilk günleri, baharın geldiğini hissettiren günler.
*alakış	Az yağışlı, yarı güneşli hava.
alasabbah	[ala şafak] Şafak vakti, alacakaranlık.
ala şafak	[-> alasabbah]
alaguşluk	Öğleden evvelki zaman.
alayoş	[-> alaöş]
alayöş	[-> alaöş]
alaöş	[alayoş, alayöş] Sabah ezanından biraz önceki zaman.

Bu kelimelerin önünde bulunan *ala* ögesiyle ilgili olarak, Tietze'nin görüşü yukarıda dile getirilmişti. Ancak kelimenin "hemen önce" anlamı Arapça ile ilişkilendirilebileceği gibi, yukarıda anlamları verilen Türkçe *ala* ile de ilişkilendirilebileceği açıktır. Zira, *alasabah, ala şafa*k yapılarında "alaca karanlık" anlamı da vardır. Bu anlam, kelimenin temel anlamıyla ilişkilidir. *Alayoş, alayöş, alaöş* kelimelerindeki *yo*ş ve *yö*ş ise, *Derleme Sözlüğü*'nde "loş, alacakaranlık, gölge" anlamlarıyla yer almaktadır (TDK, 1993: XI/4299 ve XI/4310). Kitab-ı Dede Korkud'da *alasabbah* ve *ala şafak* kelimeleriyle aynı zaman dilimini anlatan *alar tan* kelimesinin Türkmen Türkçesinde *aladan* şekliyle yaşıyor oluşu,[2] aynı lehçede *alayaz* ve *alabahar* kelimelerinin "erken bahar" ve "erken yaz" anlamlarıyla[3] kullanılması ve Azeri Türkçesinde de *ala-toran* "sabah erken, şafak sökerken" (Akdoğan, 1999: 19) kelimesinin bulunuşu, erken anlamındaki "ala"nın Türkçe "ala" ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

---

[2] Ondan gatap giden zağaraları bir gapdalda goyup, horcundan Nezik ecenin **aladandan** turup, iş edinip bişirip beren süytli külçelerini, iki dikeç gandı, içi govurmah golçanı çıkarıp ortada goydı.
(Oradan bayatlayıp giden mısır ekmeklerini bir yana koyup heybesinden Nazik ananın **sabah erkenden** kalkıp pişirip verdiği sütlü çörekleri, iki kesme şekeri, içi kavurma dolu çömleği çıkarıp ortaya koydu.) Hudayberdi Divanguliyev
http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Tempdosyalar/109925__HudayberdiDivanguliyev.pdf

[3] Garrett, Jonathan ve diğerleri (1996), Turkmen/English Dictionary ,
http://www.chaihana.com/dict.doc

Derleme Sözlüğü'nde "Yarı, Yarım " Anlamıyla Yer Alan *Ala*lı Birleşikler

Derleme Sözlüğü'nde *ala* sıfatının yarı, yarım anlamıyla kullanıldığı 55 birleşik kelime tespit edilmiştir. *Ala* kelimesinin "yarı, yarım" anlamını kazanmasına ilişkin ilk yazılı verinin XVIII. yüzyıldan kalma olduğuna yukarıda değinilmişti. Ancak söz konusu anlamın ağızlardaki yaygınlığı, ortaya çıkış tarihinin XVIII. yüzyıldan çok daha eski olabileceğini düşündürmektedir. Bu anlamın, kelimenin görüntüye dayanan ve iki veya daha çok rengin büyük parçalar hâlinde yan yana bulunmasını anlatan ilk anlamından genişleme yoluyla ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Türkçenin ağızlarından *Derleme Sözlüğü*'ne yansımış olan kelimeler şunlardır:

alaaç	Yarı aç: Aç buldu da alaaç mı kaldı.
alabaşlı (II)	Yarım, bitmemiş durumda: Hastalanınca her işim alabaşlı kaldı.
ala bılanık	[ala bulanık -2] Yarı berrak, bulanık su.
ala bişik	Yarı pişmiş (yemek): Bugün pilâvı ala bişik yedik.
ala bohlu	[-> ala boklu]
ala boklu	[ala bohlu] Yarım yamalak, yarı kirli, işe yaramaz halde (iş hakkında): Elindeki işi ala boklu bıraktın.
alaboz	2. Ekildiği halde her tarafı yeşermeyen tarla, yarı karlı toprak: Bu yıl tarla alaboz kaldı.
ala börtme	1. Çok az pişmiş: Etin ala börtmesi yenmez. 2. Külbastı, kebap.
ala börtük	Güneşten bir tarafı yanmış sebze veya meyva: Bu domatesler ala börtük.
ala bulanık	1. Hasta yüzlü, renksiz: Yüzün ala bulanık, hasta mısın?
ala bulaşık	Yarım, tamamlanmamış, kirli: İşini temiz yap, ala bulaşık bırakma.
alacanlı	[alaçakır -2, aladiri -1, 2] 1. Yarı canlı, ölmek üzere bulunan: Aman sen de, alacanlıyı öldürürsün. 2. Yarı pişmiş: Yemek alacanlı olmuş, az daha kaynasın.
alaçakır	1. Yarı olgunlaşmış sebze veya meyve (çokça domates ve karpuz hakkında): Domatesleri alaçakır toplamışlar. 2. [-> alacanlı -2] 3. Gece gökyüzünün yarı bulutlu hâli: Bu gece hava alaçakırdı. 5. Yarı aç, yarı tok: Karnım alaçakır doydu.
alaçalpoy	İlkbaharda, karın erimeye ve yer yer toprağın görünmeye başladığı zaman: Alaçalpoyda ilk defa bizim tarla açıldı.

alaçaprak	[alaçarpah, ala çarpak, ala-çarpaz -2] Yağmurla karışık kar, sulu sepken.
alaçarpah	[-> alaçaprak]
alaçarpak	[-> alaçaprak]
alaçarpaz	2. [-> alaçaprak]
alaçav	1. [-> alaca (III)] 2. Seyrek yapraklı ağaç gölgesi, yarı gölge: Efendi orası alaçav, hele sen şu gölgeye gel.
aladarbız	Yarı -ıslak, yarı kuru, az tavlı toprak: Bizim tarla daha aladarbız.
aladeli	Yarı deli, budalaca.
aladirgen	Harmanı dirgenle yarım aktarma.
aladiri	1. [-> alacanlı -1] 2. [-> ala-canlı -2]
aladovşan	Az kullanılmış.
alafirik	Yarı kuru, yarı yaş: Bu mısır alafirikmiş.
alager	2. Olgunlaşmamış, yarı olmuş.
alagır	Saçları yeni ağarmaya başlamış, kuvvetli adam.
alagiren	Yarı açık, yarı bulutlu hava.
alagönen	Yarı kuru, yarı yaş, nemli. .
alaguru	[-> alakuru -2]
alagün	1. Yazın güneş buluta girdiği zamanki gölgeli hava: Alagünde koyun iyi otlar. 2. Yarı açık, yarı bulutlu hava.
alagüneş	Yarı güneşli, yarı gölgeli yer.
alağır	1. Orta yaşlı adam. 2. Siyahlı beyazlı, kır düşmüş saç, sakal, tüy.
alagönen	Suyunu iyice almamış toprak: Yağmur yağsa da, daha toprak alagönen.
alahanav	Yarı kuru, yarı yaş toprak.
alabar	Yarı suyunu çekmiş, yarı kurumuş, yarı kızarmış nesne.
alahüllü	Yarı pişmiş: Kebabın alahüllü pişmişi iyi olur.
ala kar	Yarı karlı.
alakarlı	Karların erimesiyle yer yer görünen toprak.

alakepir (I)	Yarı aç, yarı tok.
alakeyf	Çakırkeyf, neşeli, az sarhoş.
alakış	Az yağışlı, yarı güneşli hava: Bu gün hava alakışlı geçti.
alakise (II)	Yarı olmuş, yarı olmamış.
alakoruk	Yarı olmuş üzüm: Üzümlerin yenecek yeri yok, hepsi alakoruk.
alakuru	[alaguru] 1. Yarı tavlı toprak. 2. Yarı kuru, yarı yaş. 3. Atların kışın hem yayılarak, hem de saman yiyerek beslenme şekli: Kış geldi, atları ala kuru besleyeceğiz.
alapara	Baharda karların yer yer eriyip toprak görünmesi hali: Dağlar alapara oldu.
alaseme	Yarı uyur, yarı uyanık, uykudan gürültüyle uyanıp sersemleşme hali: Sesi duyunca alaseme kapıya koştum.
alasulu	1. Yeni olmaya başlamış meyva. 2. İyi pişmemiş, yarı sulu yemek. 3. Uluorta, yersiz söz söyleyen.
alataras	2. Yarı nemli, tavlı toprak.
alatatavu	[-> alatav -2]
alatav	[alatatavu, alatavlı -1,2] 1. Yarı yaş, yarı kuru toprak, az tavlı yer: Çavdara alatav iyi geliyor. 2. İyice pişmemiş yemek: Yemek alatav ama tadı iyi. 3. Az kızdırılmış demir: Demir ala tav döğülürse dağılıverir. 4. Az sıcak. 5. Çok pişmiş yemek.
alatavlı	1. [-> alatav -1] 2. [-> alatav -2]
alavur	[alafır -3, alavgaz, alavır, alavırt -1, alavurt -1] Az tavlı, yarı kuru, yarı yaş toprak.
alayaş	Yarı kuru, yarı yaş.
ala yaşlı	Orta yaşlı adam: Adamcağız ala yaşlı iken öldü.

Yukarıdaki kelimelerin illere göre dağılımı haritada gösterilmiştir:

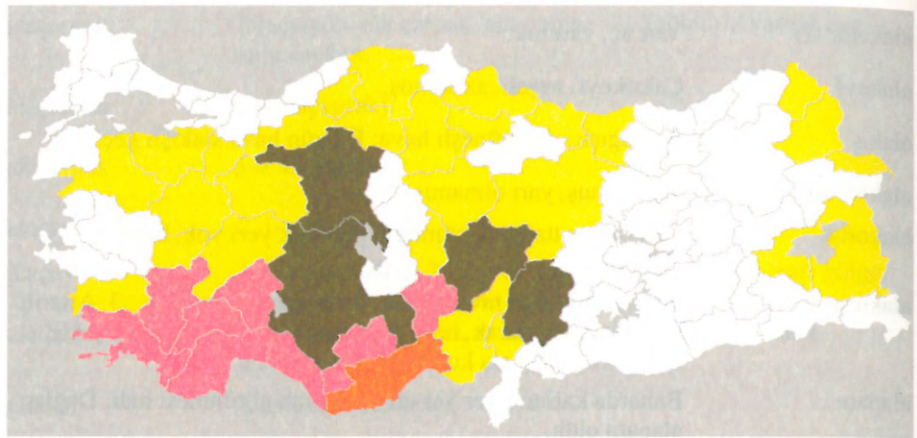

3. Harita: Derleme Sözlüğü'nde Ala "Yarı, Yarım" ile Kurulmuş Birleşik Kelimeler

Haritadaki beyaz bölgeler *Derleme Sözlüğü*'nde veri olmadığını gösterir. Sarı bölgeler 1-4, kahverengi bölgeler 5-9, pembe bölgeler 10-14, kırmızı bölge ise 14'ten daha çok sayıda verinin bulunduğunu göstermektedir. Sözlüğe bu anlamda en çok veri 22 adetle İçel (Mersin) ilinden girmiştir. Muğla, Antalya, Denizli, Isparta, Burdur, Karaman ve Niğde'den alınan veriler diğer illere göre daha çoktur. Veri sayısı bakımından bu illeri Ankara, Konya, Kayseri ve Kahramanmaraş izlemektedir. Verilerin Akdeniz bölgesiyle Güney Ege'de yoğunlaştığı görülmektedir.

Ala sıfatının yarı, yarım anlamıyla kullanılmasıyla oluşturulan *ala kuru, ala sulu ve ala tav(lı)* birleşiklerinin *Derleme Sözlüğü*'ndeki durumunu da ayrı bir haritayla gösteriyoruz. Bu haritada, söz konusu üç birleşik kelimenin derlendiği yerler işaretlenmiştir.

4. Harita: Derleme Sözlüğü'nde Ala Sulu, Ala Kuru ve Ala Tav Birleşiklerinin Dağılımı

Sonuç

Türkçe Sözlük'te ikisi halk ağzından kaydıyla dört anlamı kaydedilen, *ala* kelimesinin Türkiye Türkçesinin ağızlarında çok daha fazla anlamı yaşamaktadır. *Türkçe Sözlük*'te verilen anlamlardan üçü *Derleme Sözlüğü*'nde *ala (I)* maddesinde yer alır. *Alabalık* karşılığındaki *ala* kelimesi ise *Derleme Sözlüğü*'nde kaydedilmemiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde verilen diğer anlamlar, *Türkçe Sözlük*'te yer almamaktadır.

Derleme Sözlüğü'nde verilen anlamlardan bir kısmı, tarihî metinlerde de görülen bir kısmı ise, (VI. ve IX) yeni ortaya çıkan anlamlardır. *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan ala ile yapılmış birleşik kelimeler, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde görülenlerle paralellik arz eder.

Ala ile kurulmuş birleşik kelimeler, Türkiye Türkçesi ağızlarında dikkat çekici bir dağılım göstermektedir. Söz konusu birleşik kelimelerden hayvan ve bitki adı olarak kullanılanlar, Güneydoğu Anadolu bölgesi hariç hemen her bölgede farklı sıklıklarda görülmekle beraber, örnekler Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Bu dağılım, Leylâ Karahan'm (1996) yaptığı tasnif ile karşılaştırıldığında, *ala* sıfatı ile kurulmuş bitki ve hayvan adlarının Batı grubu ağızlarında yaygın olduğunu, buna karşılık Doğu grubu ağızlarının I. bölgesinde hemen hemen hiç görülmediğini söylemek mümkündür. Batı grubu ağızlarının IX., III., IV., VI. ve VIII. gruplarıyla I. grubun 3. ve 4. alt gruplarında, aynı ağız grubunun diğer grup ve alt gruplarından daha yaygın bir kullanım olduğu gözlenmektedir. Kuzey ve Doğu grubu ağızlarındaki kullanım sıklığının Batı grubu ağızlarına göre daha düşük olduğu da söylenebilir.

Ala kelimesinin yarı, yarım anlamıyla kurduğu birleşik kelimeler, Akdeniz ve Güney Ege'de çok yaygın, İç Anadolu bölgesinde yaygın, Ege'nin diğer kısımlarıyla Batı Karadeniz bölgesinde ise seyrek olarak kullanılmaktadır. Marmara bölgesinden, Balıkesir ve Bursa illeri hariç, *Derleme Sözlüğü*'ne yansıyan hiç örnek yoktur. Leylâ Karahan'ın tasnifindeki Kuzey grubu ağızlarıyla, Ardahan, Kars, Iğdır; Van ve Bitlis illeri hariç Doğu grubu ağızlarından da sözlüğe yansıyan herhangi bir veriye rastlanmamıştır. *Ala sulu, ala kuru, ala tav* birleşiklerinin dağılımını gösteren haritadan da, örneklerin Akdeniz ve Ege bölgelerinde yaygın olduğu ve söz konusu birleşik kelimelerin yalnız Batı grubu ağızlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Akdoğan, Yaşar (1999), *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*, İstanbul: Beşir.

Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I, Metin,* 2. Baskı, Ankara: TDK, yayın no. 458.

Arat, Reşid Rahmeti (Çev.) (1988), *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ata, Aysu (1997), *Nâṣırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabġûzî, Ḳıṣāṣü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım,* II Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no.681/1-2.

Ata, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdîs, Uştmahlarnıng Açuḳ Yolı, Cennetlerin Açık Yolu III, Dizin-Sözlük,* Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no.518.

Atalay, Besim (1945), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi,* Yeni Baskı 1985-1986, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 521-524, 4 cilt.

Borovkov, A.K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* (Çev. Halil İbrahim Usta- Ebülfez Amanoğlu), Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 811.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century,* Oxford: Clarendon Press.

Ergin, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 169.

Ergin, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer,* 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 219.

Garrett, Jonathan ve diğerleri (1996), Turkmen/English Dictionary, http://www.chaihana.com/dict.doc

Hudayberdi Divangulıyev http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Tempdosyalar/109925_HudayberdiDivanguliyev.pdf

Karahan, Leylâ (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 630.

Kâşgarlı Mahmud (1990), *Divanü Lügati't-Türk, Tıpkıbasım,* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Meninski, Franciscus à Mesgnien (2000) *Thesarus Lingarum Orientalium Turcicae Arbicae Persicae, Lexicon Turcico Arabico Persicum,* (Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanislaw Stachowski, sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez), I-VI, İstanbul: Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 27.

Starostin, S. A., A. V. Dybo and O. A. Mudrak (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages,* Leiden: Brill, Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies, 8, 3 vols, 291

TDK (1988), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan* Tanıklariyle *Tarama Sözlüğü,* 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 212, 8 cilt.

TDK (1993), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,* 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 211, 12 cilt.

TDK (2005), *Türkçe Sözlük,* 10. Baskı, Ankara: TDK, yayın no. 549.

Tekin (2004), *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı,* Ankara: Öncü Kitap, Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları 1 (Editörler: Nurettin Demir, Emine Yılmaz).

Tenişev, E.R. (1997), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Leksika*, Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörtebuch des Türkei-Türkischen, Birinci Cilt A-E*, İstanbul-Wien: Simurg, Östrrichische Akademie der Wissenschaften.

Yüce, Nuri (1988), *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Maḫmûd Bin 'Omar Bin Aḫmed Ez-Zamaḫşarî El-Ḫvârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb, Ḫvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 535.